

«СОРОМІЦЬКЕ» ЯК ДИСКУРС

Марія МАЄРЧИК

ФОЛЬКЛОРИСТИКА, РОМАНТИЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І СЕКСУАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПИСІВ СОРОМІЦЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ¹

Mariya Mayerchik

FOLKLORE, ROMANTIC NATIONALISM
AND SEXUALITY:
METHODOLOGICAL ASPECTS
OF THE HISTORY OF BAWDY
FOLKLORE RECORDS

The paper is dedicated to the methodological aspects of history of bawdy folklore study. In particular, the idea that bowdiness is not a stable, immanent feature of the premodern folklore text, but it is a constructed phenomenon, produced by modern discourses. In the paper the discourse of romantic nationalism and discourse of sexuality are examined. The research is conducted with the involvement of manuscripts by Zorian Dolenga-Khodakovskiy.

Keywords: history of Ukrainian folkloristic, bawdy folklore, discourse, romantic nationalism, sexuality.

© М. МАЄРЧИК, 2015

1. Про обмеженість репресивної гіпотези

Далекого 1827 року в Москві вийшла друком одна з перших збірок українських народних пісень «Малоросійськія пѣсни», впорядкована майбутнім ректором Київського університету Михайлом Максимовичем. Її виданням (разом з публікацією дум в записках Миколи Цертелєва) згодом було відмарковано початок української фольклористики [21; 32].

У передмові Максимович анонсує «зміст і характер» текстів збірника. Це «пісні про смерть козаків, їх від'їзд на чужину... або про сутички бойові», «особливо чудові» думи, а також «пісні жіночі», в яких йдеться про «тугу за батьківщиною, обманутих козаками дів», про утиски і несправедливість, пісні любовні, пісні про зради, а також пісні святкові і обрядові [21, с. VI—XIX].

Наприкінці Максимович згадує також тексти, вірші яких не увійшли до видання. Він каже, що серед народних пісень є чимало «веселих та карикатурних, інколи доволі потішних, але найбільше таких, що наприкінці їх зашаріється соромливість» [21, с. X]. Максимович наголошує, що пісні ці «переважно належать до усного спадку і не є поезією», люди їх виконують «не стільки заради слів, скільки заради музики» [21, с. X—XI]. Він пов'язує появу цих пісень зі зuboжінням чи навіть деморалізацією народу: веселість їх, мовляв, «переходить або в грубість, або в непристойність. Їхня уява, розгнуздана від дозвілля чи з горя, не знає собі міри» [21, с. X]².

Так уперше в фольклористиці, вже при публікації однієї з перших збірок українських народних пісень, концептуалізується група текстів іманентно усних, не гідних записування, своєрідної когорти, що виконала окремішню роль в історії фольклористики.

Цією згадкою про неналежні пісні я хотіла б анонсувати ось таку тезу: повну відсутність «сороміцьких пісень» у численних виданнях українського (та й, загалом, слов'янського, і навіть європейського) фольклору впродовж усієї першої половини ХІХ ст. (а з деякими виїмками, то аж до кінця 1890-х рр.) не конче зумовлено лише зовнішніми цензурними обмеженнями та заборонами. Державну цензуру зазви-

¹ Це дослідження є фрагментом передмови до збірника сороміцького фольклору із архіву Федора Вовка (упорядниці Олена Боряк та Марія Маєрчик), який заплановано до публікації на початку 2016 року у видавництві «Критика», Київ

² Тут і далі в усіх цитатах, якщо не зазначено інше, курсив мій. — М. М.

чай вважають єдиною і головною перепоною до друку сороміцьких текстів. Вона, безумовно, ускладнювала друк текстів або й повністю перешкоджала йому, а все ж цензура є недостатнім, неповним, невичерпним аргументом у тлумаченні історії колекціонування та видань сороміцького (себто такого, де використано метафорику коїтусу, знижену лексику, стидкі кпини та перекори тощо) чи обсценного фольклору (таких форм сороміцького фольклору, де вжито грубі інвективи, лайку, лихослів'я). Адже в нашому випадку Максимович пояснював вилученість певних пісень не цензурними зовнішніми перепонами, а тим, що сам не бачить потреби їх публікувати, мовляв, ці пісні нерепрезентативні, своєю суттю усні, не віддзеркалюють «головного прагнення поезії народної», вони — опозиція до пісень, відібраних до збірки, що є прикладами народної поезії [21, с. XII].

Цензурна гіпотеза є ненадійною ще й тому, що, ґрунтуючись на ній, годі пояснити, чому в ХІХ і на початку ХХ ст., коли моральна цензура як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії, ставала щораз жорсткішою, кількість публікацій обсценного фольклору невпинно росла. Тоді, коли у Європі «прокотилася хвиля цензурних переслідувань», «було засновано товариства із захисту моралі, уведено нові закони для захисту молоді й народу загалом» [9, с. 97], коли збірники сороміцького фольклору вилучали з крамниць й арештовували в друкарнях, а в Росії забороняли навіть передрук тих книг і текстів, що уже були надруковані у ХVІІІ ст. [27, с. 353], — саме тоді вийшло друком чимало збірок фольклорних текстів сороміцького штибу, а також етнографічних досліджень інтимного життя (щоправда, в Австро-Угорщині таких публікацій було відчутно більше).

Отже, повторю, я не стверджую, що покликання на цензурні перепони є хибним чи перебільшеним, але воно не пояснює, скажімо, обставин зростання інтересу до обсценних фольклорних текстів і кількості їх публікацій. Для досліджень історії обсценного фольклору вичерпнішим було б пояснення, зіперте на чинниках, що, попри цензуру, спонукали інтерес до такого фольклору і до його видання.

2. Від перешкод цензурних до механізмів дискурсивних

Отож, мені видається доцільним бодай тимчасово утриматись від аргументів про цензурну заборону,

що приходила директивно зверху і діяла як перепона, репресія, обмеження. Натомість, зосередьмося на чинниках дискурсивних, таких, що поширювались горизонтально через знання, персональні переконання і загальноприйняті ідеї, приходили будімото зсередины людини, були (принаймні на позір) її вибором і ініціативою.

Функціонування сороміцького фольклору — його виокремлення, формування, систематизацію, кодифікацію, осмислення, видання — я розглядатиму тут саме залежно від циркуляції цих ідей і уявлень, які спонукали, заохочували створення сороміцьких фольклорних колекцій та збірок, чи, навпаки, постулювали необхідність обмежити їх друк, припинити їх запис, унеможливити їх поширення. Так чи так, а обидва режими знань однаковою мірою концептуалізували сороміцьке, виводили його в дискурс, надавали йому смисл, відмінний від того, що посідали ці тексти в середовищі свого усного побутування.

Теорія дискурсу як форми функціонування влади, що реалізується горизонтально, через поширені знання та загальноприйняті ідеї — названі також «режимами знань» — була розроблена в 1970-ті рр. французьким філософом Мішелем Фуко [31]. На її методологічні засади я частково спиратимусь у цій статті. Окрім цього, це дослідження зіперте на ідеї позиціонованих знань Донни Гаравей, конструкціоністські теорії націоналізму та сексуальності, а також критичні підходи до історії фольклористики.

Оглянімося назад, в період, що передував ХVІІІ ст., в ситуацію для фольклору додискурсивну, коли він ще не став предметом масового колекціонування й замилювання, вивчення й систематизації, концептуалізації і теоретизування, словом, не став ще політичним диспозитивом — фольклором. Тоді практично уся усна спадщина селянства оцінювалася приблизно так само, як і пісні «веселі та карикатурні» у добу Максимовича, себто як щось інколи й потішне, але загалом безвартісне, малоцінне, примітивне, грубе, не варте вдумливої уваги. Тоді народні пісні — усі пісні, як і інші форми усної словесності, — не викликали ані сентиментального захоплення, ані академічного інтересу³. (Хіба що церковнослужителі тоді пе-

³ Наведу кілька прикладів, що свідчать про брак інтересу і низьку оцінку народних текстів у дофольклористичну добу. Гоголь в своїй рецензії на перші збірники фольклору писав, що до того, як Максимович та Срезневський вида-

реймалися народними текстами та звичаями, бо вбачали в них прояви «осоружного» язичництва).

З другої половини XVIII ст. в Російській імперії оті раніше малозначимі народні пісні починають все частіше потрапляти в популярні в той час рукописні й друковані збірники. Тоді це були *пісенники* — збірки переважно розважального, гедоністичного характеру, де народні тексти розташовувалися впереміш з різножанровими авторськими піснями. Як наукова *дисципліна* українська фольклористика починає формуватися ще пізніше, з переходом від цього передромантичного сентиментального зацікавлення народними піснями до романтично-націоналістичного пошуку «народності», себто «народного духу» і героїчної історії, що, як тоді розуміли дослідники, можна віднайти в народних текстах [21, с. II—III; 33, с. 9; 38, с. 16, 17]. Цей процес формування фольклористики розпочався на Слобожанщині, Київщині та в Галичині в другій чверті XIX ст. (в західноєвропейських країнах — децю раніше) і тривав кілька десятиліть.

Національна доктрина в XIX ст. була швидко зростаючою культурною, ідеологічною, а потім і політичною силою (інтерпретованою і правоконсервативними групами, і лівоадикальними), яка мала значний вплив на становлення й інституалізацію фоль-

ли свої фольклорні збірки, тексти народних пісень «залишалися без уваги і майже ні в кого не викликали інтересу» [10, с. 16]. Пушкін з осудом і жалем писав про сподвижників Петра I, що їхнє покоління «відчувало презирство до безграмотної народної словесности» [26, с. 435].

Ще одна ілюстрація приходить із історії видань казкових збірок. Автори підручника з фольклористики пишуть, що хоч в «донауковий» період збірок казок вийшло чимало, однак народні казки записували рідко, а якщо й публікували, то в переробці, бо вважалося, що простонародні тексти надто примітивні і не мають цінності. Так, коли у XVIII ст. Василь Льюшин відібрав до свого видання й опублікував три неперероблені народні казки [20], то це викликало різкий осуд: «В одному з відгуків [на публікацію] ідеться: «Поміж доданих видавцем нових казок деякі, як-от про Тімоху, Цигана та інші, — з превеликим для цієї книги зиском можна було б приберегти для найпошполітших корчем і шинків, бо й немудрий мужик без зусиль таких із десятка вигадати може, якщо в друк їх віддавати, то шкода паперу, пер, чорнила і типографських літер, не кажу вже про зусилля панів письменників» [16, с. 16]. І навіть в середині XIX ст. російські лібералі-західники, прихильники ідеї, що Росія має розвиватися в руслі європейської цивілізації, не бачили резону в тодішньому масовому пієтеті до фольклору, який вважали консервативним залишком віджилої культури.

клористики особливо в Східній та Центральній Європі, де фольклор був осердям національного дискурсу (в західноєвропейських країнах національна свідомість угрунтовувалася, здебільшого, на філософії чи історичних дослідженнях) [24, с. 5].

Британський історик Тімоті Бейкрофт вказував, що формування національної доктрини «давало фольклору велетенський потенціал бути інструменталізованим на найвищому політичному рівні як легітимуючий дискурс» [36, с. 2]. В XIX ст. сільські культурні практики, що раніше не викликали культурницького чи наукового інтересу — пісні, музика, казки, обряди, звичаї, мова, одяг, вишивка, прикраси, оздоба, інтер'єр, начиння, їжа — стають предметом фольклористичного та етнографічного інтересу і швидко перетворюються в знаки національної ідентичності, проявом національної свідомості, стають національною традицією [36, с. 2]⁴.

В межах національної доктрини XIX ст. культурне надбання селянства покликане було задемонструвати потужність національної традиції, стати запорукою могутності «нації». Збирачі «народної поезії» намагаються показати традицію якомога героїчніше, респектабельніше, імпозантніше [15, с. 76]. В світлі такої постави, не всі тексти, що ходили в народі, видаються однаково цінними. Тексти ієрархізуються відносно національної ідеї й здатності експлікувати «народний дух», встановлюється їх порядковість і пріоритетність. Найвищу щаблю займає героїчний епос, — *народні думи*, — вони тривало залишалися в пріоритеті записувачів фольклору і складали основу майже всіх фольклорних видань другої й третьої чверті XIX століття. З ними глибоко шанованими були ліро-епічні історичні балади, пісні про козаків та про їх військові звитяги, ліричні пісні, особливо такі, що були «або примітні красою пітичною, або демонстрували спосіб думання, домашній побут» [21, с. XXI], також обрядові тексти тощо.

На середину XIX ст. нижче межі записування все ще залишалися тексти «веселі та карикатурні»,

⁴ Аби проілюструвати, що фольклор інструменталізується як вища політична сила, нагадаю, що створені в XIX ст. в дусі романтичного націоналізму ідеалізовані образки народного життя і сільських узвичаєнь, в пост-радянській час продовжують бути репрезентантами «національної традиції», легітимуючи, як правило, консервативні законодавчі реформи.

пісні «непристойного» характеру: цей продукт народної творчості погано узгоджувався, ба, навіть різко контрастував із тими засадами фольклористики, що були сформовані романтично-націоналістичним дискурсом.

Романтичний націоналізм є одним з засадничих факторів, що утримував низький інтерес до текстів сороміцького характеру або задавав переконання, що такі тексти записувати зайве, а друкувати — непристойно.

Які ж режими знань змогли обґрунтувати важливість та цінність цих текстів, які дискурси змогли надати їм достатньої поважності, аби подолати приписуваного існування?

Обставини, про які йтиметься далі, пов'язані з формуванням в Європі упродовж XVI—XIX ст. нового типу суспільства, капіталістичного. В цей період, пише Фуко, середньовічна «влада крові» (що мала повноваження карати на смерть) змінюється новою формою влади, що покликана була «завідувати життям». У новій політекономії капіталізму народонаселення стає цінністю, на владу припадає задача примножувати народонаселення, вишколювати його тіла, муштрувати його навики, зміцнювати його здоров'я, збільшувати його продуктивність, підвищувати його ефективність. В такому суспільстві, звертає увагу Фуко, особливу роль починає відігравати сексуальність: «Саме нові процедури влади, випрацьовані в класичну епоху і запущені в дію в XIX столітті, і змусили наше суспільство перейти від «символіки крові» до «аналітики сексуальності» [31, с. 253]. Бо секс, пише Фуко, це ідеальний спосіб запроваджувати контроль, «це доступ одночасно і до життя тіла, і до життя роду. Ним користуються і як матрицею дисципліни тіла, і як принципом регулювання народонаселення» [31, с. 250].

Філософ полемізує з тезою про те, що XIX ст. було «вікторіанським» часом витіснення, вигнання, пригнічення та замовчування сексуальності. Він доводить, що під серпанком притлумлення відбувається розростання, розмноження, урізноманітнення, всепроникнення сексуальності, проліферація способів її існування, форм проявів, місць запровадження, механізмів продукування: «Думаю, мені поступляться двома пунктами: думаю, погодяться вважати, що упродовж ось уже трьох віків дискурс

про секс є радше примноженим, ніж розрідженим; і що якщо він і ніс із собою заборони й обмеження, то водночас — і якимось фундаментальнішим чином — забезпечував ущільнення й імплементацію всього того сексуального розмаїття» [31, с. 149]. І ще: «Секс вибивають з його прихистку і силоміць примушують до дискурсивного існування» [31, с. 129].

Проліферація дискурсу про сексуальність відбувається суттєвим чином посередництвом наук: сексуальність поселяється в порядки медичних, психологічних, психіатричних, економічних, юридичних, педагогічних дисциплін і практик — «всюди було обладнано спонуки, аби говорити, всюди — диспозитиви, аби слухати і реєструвати, всюди — процедури, щоб спостерігати, розпитувати і формулювати» [31, с. 249]. Фольклористика та етнографія, що вже надійно сформувалися в наукові дисципліни, стають новими диспозитивами сексуальності. З другої половини XIX ст. фольклористикою та етнографією було обладнано місце для говоріння про секс — етносексологію. Тексти, що дотепер залишалися без уваги учених, якнайкраще відповідали потребам нової субдисципліни і стали основою для вивчення «народної сексуальності».

Отже, дискурс сексуальності, що є продуктом капіталізму, є іншим чинником, що надав вагу і пріоритетність фольклорним текстам, які за інших обставин вважалися негідними запису і ретельно вилучалися з публікацій. Ось завдяки якому чинникові у другій половині XIX і на початку XX ст., в обставинах посилення моральної цензури в обидвох імперіях, з'явилася ціла низка томів «еротичного фольклору».

В наступному викладі я зупинюся на категорії «сороміцький фольклор» і покажу, що дискурс сексуальності не уможливив друк об'єктивно існуючого корпусу текстів, але створив, сконструював цю групу, надав їй смислів (не без труднощів і протиріч), вписав ці тексти в модерні режими знань про сексуальність.

II. «Сороміцький фольклор» у фокусі соціального конструкціонізму

1. Що є сороміцькість?

В період між 1814 і 1819 рр. знаний етнограф і археолог Зоріан Доленга-Ходаковський здійснив се-

рію мандрівок і записав безпрецедентно велику лекцію українських народних пісень: кількість пісень у його рукописі — понад дві тисячі — істотно перевищувала обсяги всіх відомих на тоді зібрань [13, с. 2]. Для нашого дослідження особливо прикметним є те, що в добірці Ходаковського були тексти, які пізніші науковці класифікували як «сороміцькі». А ще цікавіше те, що різні науковці вважали «сороміцькими» не одні й ті ж пісні.

В якийсь момент, найімовірніше, на схилку віку Михайло Максимович уклав невеличку збірку українських сороміцьких весільних пісень⁵. Збірка кілька десятиліть залишалася неопублікованою, спершу зберігалася у Драгоманова, який перегадом віддав її Вовкові. Пройшло ще «мабуть з десять років» перш, ніж Вовк надрукував її у «Матеріялах до українсько-руської етнології» [23, с. 157].

Прикметно те, що Максимович залучив до збірки кілька пісень із рукописів Ходаковського (на той час Максимович володів цими рукописами)⁶. Так от, деякі тексти з рукопису Ходаковського, які Максимович ідентифікував як сороміцькі, а Драгоманов не опублікував, без жодних пересторог увійшли в радянське, ретельно цензуроване видання записів Ходаковського [29]. Олексій Дей, упорядник збірки Ходаковського, без застережень опублікував тексти, за Максимовичем — сороміцькі, але вилучив із збірки *інші тексти на тій само підставі*: «Серед записів весільних пісень зустрічається кілька десятків сороміцьких (співалися при звичай комори, під час перезви). Ми не вважали доцільним вносити їх до книги» [29, с. 18].

⁵ Наразі важко достеменно встановити час створення рукопису. Найімовірніше, це було між кінцем 1860-х і 1873 роком — роком Максимовичевої смерті. Нижню межу я встановлюю за часом найраніших публікацій сороміцьких текстів, коли актуальності набула сама ідея гуртувати їх в окремі збірки [7; 30]. Федір Вовк, який готував збірку Максимовича до друку, коментує, що більша частина рукопису переписана «начисто», а інші пісні «були тільки наготовлені до переписання і мають на собі чимало поправок і приписок» [23, с. 167]. Те, що рукопис не викінчено, дає змогу припустити, що над ним упорядник працював на схилку віку і роботу завершити не встиг, себто що збірник створювався, ймовірно, все ж ближче до початку 1970-х.

⁶ 1832 р. Максимович придбав рукописи пісень у записях Ходаковського (автографи і копії) у його вдови Єлени Васілевської [11, с. 32—34; 22, с. IV].

Таке різночитання «сороміцького» траплялося і в інших випадках. У 1880-х рр. Володимир Науменко зробив спробу систематизувати записи Ходаковського, а для цього при кожній пісні в рукописі зробив помітку про її тематичну приналежність [5; 6]. Загалом Науменко позначив близько 32 тематично-жанрових груп [11, с. 8]. Серед них є і «соромні», «похабні», «гульбіві» тощо. Таких, за Науменком, в рукописі було більше, ніж у Максимовича і Дея разом узятих.

Уявлення про «сороміцьке» в Максимовича, в Науменка і за радянської доби збігалися лише почасти.

Ось для наочності приклади двох пісень із записів Ходаковського, які Максимович опублікував як сороміцькі. Першу з них, до слова, також передрукував у «Крипгадії» Федір Вовк, а залучав він туди лиш тексти прикметно «скоромні». Однак радянське цензуроване видання 1974 р. містить обидва тексти без купюр⁷:

*Під сосною росла,
А недобра до нас пришла.
Нічого дивовати,
Бо така била і мати.
Напишіте і в реєстрі⁸,
Бо такії били і сестри*

[2, арк. 66 зв.; 5, № 222; 23, с. 162;
37, с. 76; 29, с. 375];

*Ох рак неборак цивки суче
Сухая рибонька до гори скаче
То в гору, то в долину,
То в рожу, то в малину⁹*

[6, № 376; 23, с. 159; 29, с. 74].

Першу з цих пісень в рукописі Ходаковського класифіковано (ймовірно Науменком) як «нечесній невісті», а другу — «весільна».

⁷ У цій статті пісні в записах Ходаковського цитую за рукописами. Я користалася двома автографами Доленги-Ходаковського [3; 4], а також двома копіями з автографів. Перший, це два томи, створені на основі рукописів Ходаковського відразу після його смерті, в період між 1829 і 1832 рр. на замовлення Миколи Полевого, редактора «Московського телеграфа» [5; 6; 11, с. 34]. Іншу копію створив Осип Бодяньський в 1834 році, коли замешкував у Москві у Максимовича і мав доступ до придбаних Максимовичем рукописів [2; 11, с. 39].

⁸ В Максимовича: «Напишіть її в леєстри» [23, с. 162].

⁹ В Максимовича: «...то в калину» [23, с. 159].

Опублікували водночас і Максимович, і Дей також інші пісні: «Ой ішов дощик кропнистий» (у Дея — лиш перша частина пісні) [23, с. 161; 29, с. 693], «Плуг не оре» та «Забивайте заліза» (в Максимовича опубліковано як одна пісня, а в Дея як дві різні) [23, с. 160; 29, с. 365, 366], «Бодай тебе, морозеньку» [23, с. 168; 29, с. 376], «Наїхали купці з Холма» [23, с. 161; 29, с. 694]. Останній з текстів Дей також частково цензурує, публікує його без чотирьох останніх рядків. Цю ж пісню друкує також і Вовк у «Криптаді»:

*Наїхали купці с Холма,
А питали по чому волна.
Чорная волна
По червоному сполна,
А білая волна
По золотому сполна.
Руно на руно клали,
Всередині дирки шукали.
Тицю-тицю у білу волницю,
Утратили червону волницю¹⁰*

[5, № 416; 23, с. 161; 37, с. 58; 29, с. 694].

А ось приклади текстів, що Дей не допустив до публікації:

*Ходила Марисенка по писку
Задрела ноженку на триску,
Потекла кривця як рукавця
Од Ивасенька молодца*

[6, № 357; 23, с. 160];

*Рачок-неборачок по бережечку лазить,
А на тую плотиченьку¹¹ важить.
Моя ти пліточко, красно'єречко,
Розчепір мене пер'є,
Щось тобі вдію тепере.
А плотиченька плеше,
А потом під раком леже,
Коб міні мати тогоменька¹² огледати,
Треба єму дати [4, арк. 8 зв.];*

*Зажену я квочку у бочку,
А курчатами узвершу.*

¹⁰ В іншому рукописі два останні рядки пісні записані на тому ж аркуші, але окремо від решти пісні [2, нenum. арк. після арк. 66]. В Максимовича, і у Вовка останній рядок пісні такий: «Утрапили червону криницю».

¹¹ Плітка — невелика прісноводна риба родини коропових (28, т. 6, с. 587).

¹² Меньок — зменшувально-пестливе домень або минь, вид риби [28, т. 4, с. 673].

Скажи мені, Оксеночко,

Хто тебе шморгнув спершу

[5, № 221; 23, с. 162; 37, с. 69].

Цими прикладами я хотіла показати, що «сороміцькість» не є аж такою сталою, іманентною чи самоочевидною характеристикою текстів. Немає якоїсь чіткої межі, що вказувала б на сороміцькість чи пристойність тексту. Одні і ті ж тексти можуть відчитуватися і в режимі «сороміцького», і в режимі «пристойного». В ґрунті речі, всі з зацитованих текстів могли би правити за «сороміцькі», адже йдеться про статеві взаємини чи дефлорацію (і славлену шлюбну, і несхвалювану дошлюбну). Але водночас їх можна було б публікувати і у фольклорних збірниках загального вжитку, адже в текстах відсутні незручні для друку обценності та «натуралізм», грубощі чи лихослів'я, їх метафорика, сказати б, «пристойна», «прийнятна», сповнена міфологічності. Перш ніж сформулювати ширший висновок з цього спостереження, я спробую в наступному тексті зробити ще один крок і обґрунтувати тезу, що хоч рукописи Ходаковського вважають щедрим джерелом найраніших записів українського сороміцького фольклору [11, с. 46], сам науковець непристойних, сороміцьких текстів, схоже, уникав. В рукописах є кепкувальні, бешкетливі пісні з заниженою, інколи грубуватою лексикою, але справді обценні, непублікабельні тексти в збірку не залучені. В цьому сенсі записані Ходаковським пісні стали «сороміцькими» й непублікабельними лиш десятиліттями пізніше.

2. Чи записував Ходаковський сороміцькі пісні

Отже, які пісні Доленга-Ходаковський відбирав у свої збірки? Якими міркуваннями керувався, коли формував колекції? Чи шукав Ходаковський цілеспрямовано сороміцькі сюжети, якими, вважалось пізніше, рясніють його фольклорні рукописи?

Жанрове та тематичне наповнення рукописів Ходаковського відрізняється від змісту опублікованих тоді фольклорних збірок, як наприклад, збірки Цертелєва (1819), Максимовича (1827, 1834, 1949), Срезневського (1833—1838), Лукашевича (1836). Для рукопису Ходаковського характерним є відсутність інтересу до історичних сюжетів. З-поміж більш ніж двох тисяч пісень Ходаковського одна тисяча були весільними, а інші — подібного штибу,

обрядові, танцювальні, жартівливі та сатиричні, пісні про кохання та сімейне життя. В колекції лише 36 пісень — історичні, і то радше ліро-епічні [11, с. 52; 29, с. 10, 675—692]. Науменко писав, що історичні пісні в рукописах Ходаковського — «відділ найбільшій по кількості і по змісту» (цит. за: [29, с. 50])¹³.

Схоже, колекція Ходаковського стилістично була пов'язаною і жанрово виростала з ранішої (дофольклорної) традиції *пісенників*, як вже згадувалося, збірок пісень різного стибу, куди записували здебільшого ліричні та жартівливі пісні, як фольклорні, так і авторські, як міського, так і сільського походження і побутування. Такі пісенники, популярні серед інтелігенції Російської імперії в кінці XVIII ст., створювали з розважальною метою, вони здебільшого «не містили білин ані історичних пісень, ... склалися переважно з народних ліричних пісень та романсів» [25, с. 377]. Ось повний заголовок одного з тогочасних опублікованих пісенників, що дає вичерпну картину його змісту: «Зібрання російських пісень, що містить пісні любовні, пастуші, жартівливі, простонародні, хоріві, весільні, святочні, с додатком пісень із різних російських опер і комедій» [34]. Такий перелік (окрім останніх двох позицій) фактично описує зміст рукописів Ходаковського.

Інший чинник, що міг визначати наповнення фольклорних збірок, був пов'язаний з романтичним націоналізмом, але з певними особливостями. Для доби романтизму притаманним є акцент на тих історичних періодах, що асоціювалися з героїчними подіями. Для українців це була доба козацтва. Однак для Доленги-Ходаковського, людини польського походження, козацька тематика могла промовляти іншою історичною пам'яттю. Доленга-Ходаковський політично поділяв романтично-націоналістичні ідеї панславізму і захоплювався епохою язичництва, яку вважав найгероїчнішою. Ця доба, писав Ходаковський, «упродовж п'яти століть тримала під іменем

нашим пів Європи, а тому з усіх періодів нашої Історії є найвеличнішою», «вона є спільною [слов'янською] колискою нашою, зародком моралі, обрядів, чеснот і вад, забобон і всього, що можна назвати національністю» [12, с. 289]. З цього огляду, історичні тексти про козацькі звичаї XVI—XVII ст. були для Ходаковського, ймовірно, менш цікавими. Ходаковський шукав древню історію в «словах язичницьких, однозначних і незрозумілих виразах» [12, с. 297].

Отож, формовані на перехресті традиції пісенників та романтичного панславізму, інтереси Ходаковського, перш за все, зосереджувались на обрядових, веселих, карикатурних, жартівливих, танцювальних, образних, насичених метафорикою та міфологією піснях. Саме їх збирач вважав особливо інформативними з точки зору свідчень про дохристиянську епоху. І саме для цих жанрів, у їх живому побутуванні, особливо для кепкувань, кпинів, жартів, перекорів, характерною була знижена, дошкульна лексика. Тож цілком закономірно, що пісні зі стилістично зниженою лексикою, щедро представлені в записках Ходаковського. Але грубуваті словесні звороти не були метою записувача так, як стали для дослідників «сороміцького» фольклору, ані не звучали ці звороти настільки різоче вульгарно й неприпустимо, як для дослідників, що бачили ціль фольклористики в дослідженні героїчної національної історії. Такі стилістично забарвлені висловлювання були звичною, іманентною, типовою рисою багатьох народних текстів, а для збирача Ходаковського були радше малозначимими.

Коротко проілюструю цю ідею. Ходаковський звертав у піснях увагу на окремі ключові слова-символи, в яких він бачив прояв язичницької епохи. Такими були, скажімо, слова *рак*, *пень*, *бугай*, *город*, *зоря*, *місяць* та багато інших. В рукописах він навіть намагався помістити пісні зі спільним ключовим словом поряд. Так, в одному місці зібрано з десяток пісень зі словом *рак*. Історичну цінність цих пісень пояснено тут-таки, в примітці Ходаковського, що *це* давній символ, і в польській геральдиці «червоний рак» згадується ще перед 1444 роком [4, акр. 8 зв.]. Ось дві типові пісні з цієї колекції:

*Дайте міні чепеля,
Зарижу я рака,
Міні буде голова,
А дівчатам срака* [4, акр. 8 зв.].

¹³ Можливо, саме ця жанрова обставина спричинилася до того, що рукописи Ходаковського півтора століття не виходили друком. Відсутність історичних й епічних жанрів, а натомість переважання куди менш значущих обрядових, жартівливих і танцювальних пісень могло розхолоджувати потенційних видавців. А чимало їх — зокрема Максимович, Бодяньський, Куліш, Драгоманов, Науменко, Гнатюк, Доманицький [29, с. 7] — час до часу накидало оком на ті рукописи з наміром їх опублікувати.

*Кукуруку, кудкудак
Забив рибу хвостом рак¹⁴,
Коли б риба не дурна,
То б ся раку не дала [4, арк. 8 зв.; 29, с. 633].*

Обидві пісні, як бачимо, містять занижену лексику — *срака* та *не дурна*, а друга пісня — також і коїтальні ремінісценції. Але всі ці речі, не прикметні для Ходаковського, і не перешкоджали йому записати обидві пісні, адже основний фокус збирача — це згадка про *рака*.

Однак пізніші вчені інакше оцінюють пісні. Для Дея, скажімо, стилістичне забарвлення виходить на перший план, воно було визначальнішим, ніж згадка про *рака*, і перша з пісень так і не потрапила в публікацію (і деякі інші пісні цієї групи). А друга, дарма що з коїтальними мотивами, звучала пристойніше і в збірникові таки була опублікована. (І обидві пісні також можуть бути сороміцькими для дослідників «сороміцькості»).

Та важливо сказати, що Ходаковський нотував далеко не всі пісні без огляду на вжиту в них лексику. Наскільки вдається встановити з доступних рукописів, у Ходаковського були свої табу і відповідний принцип добору текстів: збирач послідовно уникав пісень з грубо-обсценними виразами, з лихослів'ям. Знижену лексику чи коїтальну метафорику він допускав, але власне обсценні вирази у рукописах Ходаковського або взагалі відсутні, або їх настільки мало, що серед доступних мені рукописів їх виявити не вдалося¹⁵.

Отже, частина виразів для Ходаковського звучала м'якше, а межа неприпустимого була встановлена по-своєму, по лінії вжитку грубо-обсценних слів, і не збігалася з принципами добору текстів Дея.

Всі ці міркування дають мені підставу стверджувати, що *пісень, які б Ходаковський означив як непристойно сороміцькі чи непублікабельні, його рукописи не містять*. Ходаковський колекціонував пісні з огляду на їх інформативність для вивчен-

¹⁴ В публікації чомусь цей рядок відчитано і записано так: ««Забив рибу» — хвастав рак», хоч в рукописі чітко видно слово «хвостом».

¹⁵ Важливо зазначити, що на звороті сторінок і на полях копій рукописів Ходаковського траплялися записи обсценних пісень, щодо яких встановлено, що їх залишив Микола Гоголь, коли в 1830-ті рр., по смерті Ходаковського, отримав рукопис в користування від Максимовича [5; 6, 11, с. 34—36].

ня дохристиянської історії, й низька жартівлива лексика не ставала перепорою, аби занотувати пісню. Така лексика була іманентною рисою просто-народності і не звучала так неприпустимо вульгарно, як в контексті незабаром посталої національної фольклористики, в очах пізніших дослідників історичних пісень. Разом з тим нижче певної межі в доборі лексики дослідник не опускався, а відтак оминав непристойні на його огляд тексти. Отому так прикметно, як оцінювалася колекція Ходаковського згодом.

А через кілька десятиліть його колекцію почали розглядати як джерело найдавніших «сороміцьких» записів. Що прикметно, кількість цих «сороміцьких» текстів у колекції Ходаковського з кожним наступним десятиліттям оцінювалася все щедріше: Максимович позичив з рукописів десятків пісень, Дея вилучив з публікації кілька десятків, а Микола Сулима, на основі ознайомлення лиш з частиною рукописів Ходаковського, опублікував 83 сороміцькі пісні [8, с. 5—28].

Ситуація, коли записані або навіть опубліковані в кінці XVIII ст. народні тексти згодом були категоризовані як «сороміцькі» і «непристойні», явище не поодиноке. Наприклад, упорядник збірника «Російський еротичний фольклор» (Москва: Ладомир, 1995) як взірць «еротичного фольклору» XVIII ст. пропонує дві пісні з публікації 1770 р. «Собрание разных песен» Михайла Чулкова [17, с. 45—46, 49]. А, разом з тим, видання Чулкова було присвячено «Її величності Катерині Петрівні Строгоновій», а потім перевидане в 1913 р. «за розпорядженням Імператорської Академії Наук», себто, найімовірніше, на огляд упорядника, не містило екстрем і цензуру задовольняло¹⁶.

Сороміцьке, як бачимо, може увиразнюватися в текстах, щодо яких раніше не зауважували «нічого лихого», але може і «зникати». Дослідники звертали увагу на явище, коли сороміцька метафорика тексту більше не зчитується, і текст поступово переходить у загальнозживаний хоревий або дитячий репертуар [19; 18].

Я використовую вираз «сороміцький фольклор» здебільшого в лапках, це дає змогу тримати в полі

¹⁶ Див. також міркування про те, як російська цензура пропустила до друку (або ігнорувала) інші «дуже цинічні малюнки і тексти» [35, с. 206—207].

уваги, що «сороміцьке» не має сталого і визначеного параметру. «Сороміцьке» — це дискурсивна категорія. За одних обставин «сороміцькість» буде визнаватися лиш за текстами, що містять відверто обсценні вирази, а в інших навіть обсценні вирази не перешкоджатимуть тому, аби пісні були записані поряд з духовними віршами і билинами (як в рукописі Кірші Данілова 1760-х років). Ще в інших випадках достатньо жартівливо-кепкувального змісту, щоб текст опублікували в томі «сороміцького фольклору», а разом з тим може бути і так, що навіть пісня з розлогими коїтальними метафорами не вважатиметься сороміцькою.

Лексема «сороміцьке» — народного походження, вчені одностайні в цьому [18, с. 10; 14, с. 34; 1, с. 27]. Вона існувала в діалектах задовго до початку наукового вивчення фольклору. Про функціонування цього слова в якості терміну і наукової категорії можна говорити хіба що з другої половини XIX століття. В процесі його наукового присвоєння семантика слова мінялася, водночас мінялося і розуміння того, які з текстів є «сороміцькими».

Сороміцьке, отже, є конструйована категорія. Її конструйованість полягає не тільки в смисловій рухливості. Але і в тому, що ці смисли витікають з дискурсів — ідеологій, режимів звань і влади. Клас, націоналізм, капіталізм і лібералізм постають як значущі чинники, що впливали на постання і функціонування «сороміцького» як дискурсу. Ми можемо сказати, що всі ці чинники сприяли видобуттю народних пісень із додискурсивного (донаукового, усного) існування, перетворення їх в фольклор й інкорпорацію їх в провадження політик, в тому числі і політик сексуальності.

І якщо сороміцький фольклор розглядати як продукт дискурсу, то звідси випливає, що навряд чи можна вважати «історією сороміцького фольклору» просто лиш історію запису та публікацій текстів, які ідентифіковані як сороміцькі тими, хто шукає сороміцький фольклор. Історія сороміцького фольклору має писатися з позиції аналізу дискурсів, що цей фольклор конструюють.

1. Архів Ф. Вовка. — Ф. 1. — Од. зб. 182, б. д. «Фольклор. Кгуртадія (сороміцьке). Пісні, вірші, приказки. Зібрав В.Ф. Степаненко на Канівщині. 1896 р.». Науковий архів Інституту археології НАН України.

2. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 99. — Од. зб. 187, б. д. «Збірка записів народної творчості — української, російської, білоруської (копія Записів З. Д.-Ходаковського). Рукописи О. Бодяньського».
3. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 99. — Од. зб. 188, б. д. «Збірка народних пісень (українських, російських, сербських та інших народних творів)». Рукопис.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 99. — Од. зб. 199, б. д. «Збірка народних пісень: українських, білоруських, російських, в українських перекладах. I пол. XIX ст.». Рукопис.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. 1. — Од. зб. 772, б. д. «Українські песни, собраныя З.Я. Ходаковским». Рукопис.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. 1. — Од. зб. 773, б. д. «Українські песни, собраныя З.Я. Ходаковским». Рукопис.
7. Афанасьев А. Народные русские сказки не для печати, заветные пословицы и поговорки, собранные и обработанные А.Н. Афанасьевым. 1857—1862 / Александр Афанасьев ; ред. О. Алексеева, В. Еремина, Л. Бессмертных. — Москва : Ладомир, 1997. — 736 с.
8. Бандурка: Українські сороміцькі пісні в записках З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Чубинського, Хв. Вовка, І. Франка, В. Гнатюка / упоряд. та автор передмов до розділів М. Сулима. — Київ : Дніпро, 2001. — 280 с.
9. Бёрт Р. Фридрих Саломо Краус (1859—1938). Автобиографические сведения и документы по библиографии фольклориста, литератора и сексолога / Раймонд Л. Бёрт // Краус Фридрих С. Заветные истории южных славян / ред. Л. Бессмертных ; пер. с нем. А. Москвин, А. Фролов. — Москва : Ладомир, 2009. — Т. 1. — С. 7—134.
10. Гоголь Н. О малороссийскихъ песняхъ / Николай Гоголь // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1834. — Т. 2. — С. 16—26.
11. Дей О. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи / Олексій Дей, Леоніда Малаш // Українські народні пісні у записках Зоріана Доленги-Ходаковського (із Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текст. інтерпр., комент. О. Дей. — Київ : Наукова думка, 1974. — С. 19—60.
12. Доленга-Ходаковский З. Проект ученаго путешествия по России, для объяснения древней славянской истории / Зориан Доленга-Ходаковский // Сын Отечества. — 1820. — Т. XXXIII. — С. 289—312.

13. Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський) / Василь Доманицький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка / під ред. Михайла Грушевського. — Львів : Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1905. — Т. LXV. — Кн. III. — С. 1—43.
14. Жекулина В. Жизнь и деятельность Н.Е. Ончукова. Собрание «Заветных Сказок» / Валентина Жекулина, Валерия Еремина // Заветные сказки из собрания Н.Е. Ончукова / изд. подготов. В. Жекулина, В. Еремина. — Москва : Ладомир, 1996. — С. 5—41.
15. Зеров М. Лекції з історії української літератури (1798—1870) / Микола Зеров. — Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, видавництво «Мозаїка», 1977. — 269 с.
16. Зуева Т. Русский фольклор: учебник для высших учебных заведений / Татьяна Зуева, Борис Кирдан. — Москва : Флинта, Наука, 1998. — 400 с.
17. Кляус В. Из песенных сборников XVIII века / Владимир Кляус // Русский эротический фольклор. Песни. Обряды и обрядовый фольклор. Народный театр. Заговоры. Загадки. Частушки / сост., научн. ред. А. Топорков. — Москва : Ладомир, 1995. — С. 32—50, 543—548 (примітки).
18. Красиков М. Таємничий дивосвіт українського еросу / Михайло Красиков // Українські сороміцькі пісні / упоряд., передм., прим. М. Красиков. — Харків : Фолю, 2003. — С. 3—16.
19. Курочкін О. Архаїчний весільний танець-гра «Журавель» («Бусел») / Олександр Курочкін // Наукові записки: Теорія та історія культури. — 2002. — Т. 20—21. — С. 71—76.
20. Левшин В. Русские сказки, содержащие древнейшие повествования о славных богатырях, сказки народные и прочие, оставшиеся через пересказывания в памяти приключения / Василий Левшин. — Ч. 1—10. — Москва, 1780—1783.
21. Максимович М. Малоросійські п'єсни / Михайло Максимович. — Москва : В типографіи Августа Семена при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1827. — 234 с.
22. Максимович М. Украинські народні п'єсни / Михайло Максимович. — Vol. 1. — Москва : В университетской типографіи, 1834. — 180 с.
23. Максимович М. Сороміцькі весільні пісні / Михайло Максимович // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів : Друкарня наукового товариства ім. Шевченка. — 1899. — Т. 1. — С. 157—168.
24. Нора П. Предисловие к русскому изданию / Пьер Нора // Франция-Память / ред. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок ; пер. Д. Хапаева ; научн. конс. перевода Н. Копосов — Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. — С. 5—16.
25. Путилов Б. Сборник Кириши Данилова и его место в русской фольклористике / Борис Путилов // Древние российские стихотворения, собранные Киришею Даниловым / ред. А. Евгеньева, Б. Путилов ; изд. 2-е, дополненное, подготов. А. Евгеньева, Б. Путилов. — Москва : Наука, 1977. — С. 361—404.
26. Пушкин А. О ничтожестве литературы русской / Александр Пушкин // Собрание починений : в 10 т. — Москва : Государственное издательство Художественной Литературы, 1976. — Т. 6. — С. 407—414.
27. Сапов Н. Рукописная и печатная история Баркова и барковианы / Никита Сапов // Барков Иван. Девичья игрушка, или сочинения господина Баркова / сост., подгот. текстов, статьи, примеч. А. Зорин, Н. Сапов. — Москва : Ладомир, 1992. — С. 353—368.
28. Словник української мови : в 11 т. — Київ : Наукова думка, 1970—1980.
29. Українські народні пісні у записках Зоріана Доленги-Ходаковського (із Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текст. інтерпр., комент. О. Дей. — Київ : Наукова думка, 1974. — 780 с.
30. Филобибл. Предисловие из издания «Русские заветные сказки» / Филобибл // Народные русские сказки не для печати, заветные пословицы и поговорки, собранные и обработанные А.Н. Афанасьевым. 1857—1862 / изд. подгот. О. Алексеева, В. Еремина, Е. Костюхин, Л. Бессмертных. — Москва : Ладомир, 1997. — С. 549—554.
31. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко ; пер. с фр., сост., комм. и послесл. С. Табачниковой. — Москва : Касталь, 1996. — 448 с.
32. Цертелев Н. Опыт собрания старинных малороссийских песен / Николай Цертелев. — Санкт-Петербург : Типография К. Крайя, 1819. — 64 с.
33. [Цертелев Н.] Взгляд на старинные руския сказки и п'єсни / Николай Цертелев // Сын Отечества: исторический, политический и литературный журнал. — 1820. — Ч. 59 (VI). — С. 241—251.
34. Чулков М. Новое и полное собрание российских песен : в 4-х т. / М. Чулков. — Москва : В университетской типографіи, 1780.
35. Шруба М. К специфике барковианы на фоне французской порнографии / Манфред Шруба // Эрос и порнография в русской культуре / ред. М. Левитт, А. Топорков. — Москва : Ладомир, 1999. — С. 200—217.
36. Baycroft T. Introduction / Timothy Baycroft // Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century / ed. by T. Baycroft, D. Hopkin. — Leiden-Boston : Brill, 2012. — P. 1—10.
37. Folklore de l'Ukraine // Κρηλια: Recueil de Documents Pour Servir À L'étude Des Traditions Populaires. — Paris : Editeur H. Welter, 1898. — Т. V. — P. 1—182.
38. Leerssen J. Oral Epic: The Nation Finds a Voice / Joep Leerssen // Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century / ed. by T. Baycroft, D. Hopkin. — Leiden ; Boston : Brill, 2012. — P. 11—27.

Марія Маєрчик

**ФОЛЬКЛОРИСТИКА, РОМАНТИЧНИЙ
НАЦІОНАЛІЗМ І СЕКСУАЛЬНІСТЬ:
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ЗАПИСІВ СОРОМІЦЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ**

Стаття присвячена методологічним аспектам вивчення історії сороміцького фольклору. Зокрема, обґрунтовано ідею, що «сороміцьке» не є сталою, іманентною характеристикою домодерного фольклорного тексту, але, як конструйоване явище, є продуктом модерних дискурсів. У дослідженні детальніше розглянуто дискурс романтичного націоналізму та сексуальності. Дослідження здійснено із залученням рукописних матеріалів Зоріана Доленги-Ходаковського.

Ключові слова: історія української фольклористики, сороміцький фольклор, обценний фольклор, дискурс, романтичний націоналізм, сексуальність.

Марія Маєрчик

**ФОЛЬКЛОРИСТИКА, РОМАНТИЧЕСКИЙ
НАЦИОНАЛИЗМ И СЕКСУАЛЬНОСТЬ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ
ЗАПИСЕЙ СРАМНОГО ФОЛЬКЛОРА**

Статья посвящена методологическим аспектам изучения истории «срамного» фольклора. В частности, обоснована идея, что «срамное» не является стабильной, имманентной характеристикой домодерного фольклорного текста, это явление конструированное, производимое модерными дискурсами. В исследовании более детально рассмотрены дискурс романтического национализма и дискурс сексуальности. Исследование осуществлено с привлечением рукописных материалов Зориана Доленги-Ходаковского.

Ключевые слова: история украинской фольклористики, срамный фольклор, обценный фольклор, дискурс, романтический национализм, сексуальность.